

УДК 1(477)“654”:008

Межєвікіна О. С.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЕМБЛЕМАТИЧНИХ ОБРАЗІВ У ТЕКСТАХ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ. АКТЕОН

У статті розглянуто використання образів емблематичних книг у текстах Г. С. Сковороди. Емблематичні книги як особливий жанр утворили своєрідний словник образів, які використовувалися як в образотворчому мистецтві, так і в літературі. Оскільки звернення до цього словника великою мірою було контекстуальним і заснованим на ерудиції, у статті спробуємо показати генеалогію сенсів одного з таких образів – емблеми «Актеон» від першої емблематичної книги до діалогу Г. С. Сковороди «Алфавіт, або Буквар світу».

Слово «емблема» може породжувати у сучасного читача безліч асоціацій. У цій статті воно використане у вузькому розумінні. Йдеться про особливий жанр емблематичних книг, поширений у Європі в XVI–XVIII ст. Для мистецтва бароко фігури з таких емблематичних, або символічних книг стали своєрідним словником образів і риторичних прикрас. Їх використовували поети, письменники, художники, архітектори, дизайнери парків. Можна сказати, що емблематика сформувала не лише набір образів, що розширював засоби виразності, доступні мовцю, а і сам спосіб говорити. З цієї точки зору цікаво проаналізувати, як використовує емблеми Григорій Сковорода.

Емблематичні книги як жанр вийшли з ужитку наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Вони є викликом для дослідників як феномен культури, засади функціонування якого недоступні нам у живій традиції. У західноєвропейській думці дослідження цього жанру виокремилося у самостійний напрям гуманітарних досліджень починаючи із 20-х років XX ст. Початок цьому поклали роботи Маріо Праца та інших науковців. В Україні дослідження емблематичних книг не стало потужним напрямом дослідження, адже місцеві книги цього жанру були нечисленними і вторинними стосовно європейської традиції. (Власне тут можна згадати «Ифіку Ієрополітику» та книгу «Emblemata et Symbola», про яку йтиметься у цій статті.) Проте вся риторика і образний словник мистецтва та літератури українського бароко засновані на образах емблематичних книг і вибудовуються за певною ембле-

матичною схематикою. Отже, використання емблематики у барокових текстах на теренах України відкриває широкі перспективи дослідження. Це стосується і використання емблематичних образів Григорієм Сковородою.

Тему не можна назвати абсолютно недослідженою, адже нею займався визначний науковець Д. Чижевський. Він порушив проблему використання емблематики у статті 1931 року [1], звернувши увагу на те, що малюнки, вміщені у рукопис Г. С. Сковороди, мають прямий зв'язок із зображеннями так званих емблематичних, або символічних книг, а також довів, що майже всі вони походять із однієї з таких книг – «Emblemata et Symbola» («Емблеми та символи»).

Д. Чижевський розвиває цю тему в книзі «Філософія Григорія Сковороди», що вийшла 1934 року в Празі [2]. Тут автор досліджує не лише малюнки рукопису, а й образи, що, безсумнівно, походять від емблематичних книг. Науковець вказує емблематичну книгу, в якій можна знайти кожен з цих образів. Вибудовуючи такі гіпотези, Чижевський використовує описи бібліотек сучасників і знайомих Григорія Сковороди, закладів, в яких викладав філософ. У книзі «Філософія Григорія Сковороди» емблематиці та символіці присвячений один з розділів, який є найбільш ґрунтовним дослідженням із зазначеної теми.

Дмитро Чижевський ще кількаразово звертався до теми взаємодії образів емблематичних книг і текстів Григорія Сковороди. Тут варто згадати статтю у книзі «Українське літературне бароко» [3] та деякі публікації у періодичних ви-

даннях, зокрема кiлька статей у *Zeitschrift für Slavische Philologie* [4]. Згаданi дослідження подають цiнну iнформацiю щодо загального контексту функцiонування емблематичного смислового топосу в лiтературi та культурi бароко, але тi їх частини, що стосуються текстiв Григорiя Сковороди, значною мiрою спираються на дослідження 1934 року.

Таким чином, можна стверджувати, що було започатковано новий напрям – дослідження емблематичних книг та окремих їх образiв у текстах Григорiя Сковороди. Однак наукового дiалогу чи дискусiї на цю тему не відбулося. Вийшло друком лише кiлька розвiдок, серед яких варто видiлити статтю Д. Степовика [5] та вiдповiдний роздiл у книзi Iрини Гузар «Україна в орбiтi європейської мислi» [6].

Втiм, усi згаданi тексти не були прямою вiдповiддю на роботи Дмитра Чижевського, адже вони не розглядали малюнки рукопису дiалогу «Алфавiт, або Буквар свiту» у контекстi специфiчного жанру емблематичних книг. Очевидно, така прогалина була спричинена закритiстю Радянського Союзу та неможливістю вчених мати живий доступ до емблематичних книг i дослідницьких робiт, присвячених цiй проблематицi [7], а також славетною універсальною ерудицiєю автора. Не володiючи останньою, все ж можемо твердити, що якась вiдповiдь на роботи Дмитра Чижевського вже на часi. У захiдноєвропейських дослідженнях емблематичних книг відбулися iстотнi змiни не лише у виробленнi методологiчних пiдходiв i теорiї, що дає змогу адекватнiше усвідомити особливостi емблематичних книг як жанру, а й у справi накопичення i впорядкування матерiалiв щодо окремих образiв емблематичних книг. Тут доречно згадати мiжнародний проект дигiталiзацiї емблематичних книг, завдяки якому тепер в iнтернетi доступнi десятки таких видань, що вийшли друком у Британiї, Францiї, Італiї, Нiмеччинi, Нiдерландах, а також коментарi до них, якi мiстять iнформацiю про походження сюжетiв i переклади текстiв англiйською мовою [8]. У свiтлi цiєї нової iнформацiї доцiльно знову звернутися до теми використання Григорiєм Сковородою образiв емблематичних книг, що i є метою нашого дослідження.

Якщо Дмитро Чижевський розглядає емблематичнi книги як джерело емблематичних образiв у текстах Сковороди, зокрема малюнкiв у дiалозі «Алфавiт, або Буквар свiту», то ми аналізуємо їх як певну риторичну, всерединi якої формуються цi тексти. Вiдповiдно нашим завданням є не пошуки тих книг, якi були доступнi Григорiю Савовичу i з яких він мiг черпати емблематичнi образи та сюжети, а побудова своерiдної генеалогiї сенсiв окремої емблеми вiд книги Ан-

дреа Альчiато до «*Emblemata et Symbola*» i текстiв Сковороди. При цьому нас найбільше цiкавитиме те, як фiлософ використовує образи для побудови власної теорiї, а також те, як контекст барокової емблематики несвiдомо виявляється у його текстах. У зв'язку з цим барокова емблематична традицiя може розглядатися як мова зi своєю граматикую та синтаксисом, яка слугує основою для будь-якого тексту, що формується всерединi неї.

Для початку звернiмося бiльш детально до того, чим власне є емблема. Емблематичнi, або символiчнi книги – особливий жанр, що поєднує образ зi словом i є своерiдним словником iносказань. Емблема (або символ у цьому сенсi) складалася з трьох частин: *inscriptio (titulus, motto, lemma)* – девiзу, *pictura* – малюнок та *subscriptio (declaration, epigramma)* – вiршованого пiдпису. Варто зазначити, що малюнок був не iлюстрацiєю до тексту, а повноправним учасником творення сенсу. Прийнято вважати, що виникнення цього жанру зумовила «Iєрогліфiка» елліністичного автора Гораполлона – трактат, в якому зроблено спробу тлумачити давньоєгипетськi ієрогліфи не як лiтери, а як iдеограми. Згаданий твiр було вiднайдено у 20-х роках XV ст. Виклад мiркувань Гораполлона визначив тричленну структуру емблематичних книг i особливе спiввiдношення в них образу та слова. Перша емблематична книга – «*Emblematum liber*» Андреа Альчiато. Саме він вводить поняття «емблема». Грецьке слово, що означає «випукла прикраса, iнкрустацiя», він застосовує до алегоричних образiв, якi утворюються на перетинi образу та слова i потребують розгадування. Емблеми Альчiато були надiленi повчальним сенсом. Надалі тематика емблематичних книг була дуже широкою: вiд пошукiв морального сенсу явищ i створiнь природи (наприклад, книги I. Камерарiя про трави, чотириногих тварин, комах, рептилiї) через галантнi потрактування давньоєгипетської мiфологiї (наприклад, амстердамська збiрка О. Венуса) до полiтичних настанов володаревi (наприклад, Сааведра Фахардо).

Христофоро Джиарда (1626) описує сутнiсть i призначення «символiчних зображень», зазначаючи, що «цi алегоричнi персонiфiкацiї – не просто слова, перекладенi мовою малюнка, а каталiзатори, завдяки яким душа, ув'язнена до темної печери тiла, може схопити образ справжньої природи чеснот i мистецтв» [9]. Утiм, всеохопна влада символiчного не обмежується зображеннями – все у свiтi позначає щось, i цим останнiм чимось є Бог.

Якщо поглянути на зображення емблематичних книг, одразу ж можна зрозумiти, що логiка цих зображень вiдмiнна вiд логiки нашого власного бачення. Це – iнша вiзуальна культура й

інший спосіб світоспоглядання. Композиція символічних зображень побудована так, що окремі її елементи, здається, існують самостійно, незалежно одне від одного. Міметичність таких предметів чи істот позірна – вони відповідають законам перспективи і мають світло-тіньове моделювання, передають об'єм, але таке їх поєднання в реальному світі, як правило, неможливе. І усвідомлювати ці зображення як єдність можна тільки через призму теологічних, міфічних та літературних топосів. Лише в середовищі цих топосів композиція об'єднується довкола свого змісту.

Джон Меннінг влучно називає такий стан речей: «сприймати світ через окуляри книг» [10]. На думку Т. С. Еліота, цей стан є «дисоціацією чуттів». За його словами, поети Нового часу «інкорпорували свою ерудицію до чуттів: модус відчуття у них був злитий із читанням і мисленням» [11]. Цей особливий спосіб дивитися, специфічний для раннього модерного часу, чимало дослідників називають емблематичним способом споглядання.

Більш детальним описом такого способу дивитися займався, наприклад, Данієл Рассел. Він залучав до цієї проблематики роботи Маршала МакЛюена і Вальтера Онга, щодо «усної уяви», яка, на їхню думку, не шукає цілісності в зображенні, а виокремлює елементи, щоб побудувати з них наратив. На думку Рассела, той, хто сприймає зображення таким чином, змушений вибудувати зв'язки між його окремими елементами, що нагадує серію загадок. Цю техніку поступового «прочитання» зображення він називає «квазіписьменністю» і робить висновок, що бачення Нового часу взагалі було більш мозаїчним, ніж сучасне, і перевагу надавало деталям, а не цілісному змісту.

Дослідник робить смисловий акцент на зв'язках між елементами. Але все це не означає, що барокові зображення не мають жодного «центрального» змісту, а у кращих традиціях постмодерну становлять децентрований конгломерат рівнозначних і малопов'язаних смислів. Очевидно, що смислові, а отже, і репрезентаційні відношення в емблемах та барокових художніх творах – це, скоріше, численні джерельця смислів окремих елементів, які зливаються, об'єднуються і врешті-решт утворюють єдиний спільний смисл.

В Україні подібні видання стали знайомими і цитованими у XVII ст. Можемо впевнено стверджувати, що багато хто з українських барокових інтелектуалів користувався західноєвропейськими виданнями емблематичних книг завдяки дослідженню Д. Чижевського, в якому він аналізує каталоги приватних бібліотек, що їх складали описувачі майна після смерті власників [12]. Об-

рази емблематичних книг увійшли до української барокової риторики – як поетичної, так і полемічної, а також до словника образотворчого мистецтва та архітектури.

Емблематичні образи стали важливою складовою і риторики Г. Сковороди. Він використовує не лише зображення з емблематичних книг (діалог «Алфавіт, або Буквар світу»), а і словесні описи зображень, і згадки-відсилання. Є навіть кілька діалогів, назви яких містять натяк на певні емблеми. Таким чином, весь діалог стає ніби розгорнутим коментарем до емблеми (наприклад, «Нарцис», «Кільце», «Благодарний еродій»). Образ Нарциса, який закохався у своє відображення, так само як і образ лелеки, що носить на власних крилах і годує своїх батьків, можна знайти вже в Андреа Альчіато, а образ Уроборуса – змія, що звився в кільце, тримаючи в роті власного хвоста, – у книзі «Veridicus Christianus» (Антверпен, 1601).

Зображення в текстах Сковороди є лише в діалозі «Алфавіт, або Буквар світу». Це п'ятнадцять медальйонів, вписаних у текст рукопису. Малюнки виконано темною аквареллю тонкими мазками, що нагадують рисунок гравюри. Не тільки композиція, а й манера цих зображень запозичена з гравюр, вміщених у книзі «Emblemata et Symbola». Вона – чи не єдина емблематична книга Російської імперії, яку було видано в Амстердамі 1705 року за наказом Петра I (за ініціативою Ф. Прокоповича) [13].

На відміну від зображень, девізи з «Емблеми та символів» майже ніколи не відтворюються в тексті Сковороди дослівно, а передають смисл, ніби записи по пам'яті або ж як переклади з інших мов, використаних у цій книзі. Здебільшого невеличкі неточності в передачі девізів свідомо чи несвідомо наближають їх до того значення, яке необхідне в контексті всього діалогу.

Розмова друзів про значення малюнків на стінах «горниці» Григорія для кожного малюнка повторює потрібну схему обговорення. Спочатку називають буквальний сенс, потім алегоричний, потім ще один, який ми не поспішатимемо назвати анагогічним [14]. У ході розмови кожен зі шаблів сенсу закріплюється за певними персонажами. Афанасій нарочито пропонує лише буквальний сенс. Така його буквальність анонсується уже на початку, коли він на слова Григорія про те, що той зображене на малюнках споживає з Богом, радить йому не їсти хоча б гори та дерева [15]. Здебільшого буквальний сенс проговорює і Єрмолай. Натомість Яків та Логін в основному пропонують алегоричні тлумачення. А Григорій, як правило, додає новий, третій сенс. Цікаво, що у більшості випадків алегоричний сенс збігається з девізом із книги «Емблеми та символи».

Наприклад, в обговоренні зображення Актеона буквальный сенс звучить у словах Афанасія: «собаки... рвуть оленя. Но сей олень в чело́вчом одя́нні» [16]. Алгоритичний сенс висловлює Яків. Він пояснює Афанасію: те, що йому здається «вздором» – зображення відомого завдяки Овідію міфологічного сюжету про мисливця Актеона, який підглядав за купанням богині Діани (за що вона перетворила його на оленя), а згодом загинув від власних мисливських псів. Яків озвучує девіз із книги «Емблеми та символи»: «Враги чело́вкы домашній его». У цьому випадку алгеоричний сенс не зовсім ясний, якщо не брати до уваги історію появи емблеми.

Вперше образ Актеона зустрічаємо у книзі Андреа Альчіато «Emblematum liber». Ця популярна книга перевидавалася близько десяти разів латинською, французькою, німецькою мовами. У різних виданнях іконографія, як правило, змінювалася, а текст залишався таким самим.

Девіз, або надпис емблеми звучить: «In reser-tatores sicariogum» («Про схильних до бучних компаній» [17]). Віршований підпис можна перекласти так:

«Коли ти проходиш вулицями міста, тебе супроводжує зловмисна зграя розбишак і грабіжників, банда твоїх прихильників, озброєних фатальними клинками. І ти вважаєш себе благородним, позаяк твоє життя проходить в оточенні натовпу шанувальників, куплених твоїми подарунками. Ось новий Актеон – після того, як у нього вирости роги, він став жертвою своїх власних псів» [18].

Якщо поглянути на малюнок, побачимо, що укладач амстердамського видання «Емблеми та символи» користувався, очевидно, французьким перевиданням «Emblematum liber» Андреа Альчіато 1656 року, на що вказує подібність композиції.

Особливість книги «Емблеми та символи» полягає в тому, що вона не має характерної для емблематичних книг тричленної композиції. Видання зберігає лише назви та девізи емблем, але не має підписів. Це робить емблеми, які за означеннями потребують розгадування, ще менш зрозумілими та ще більш відкритими до різних трактувань і тлумачень. Таким чином, доволі прозора історія людини, що ставить власну безпеку під загрозу, наближаючи до себе не надто моральних прибічників, перетворюється на малозрозуміле поєднання зображення Актеона, якого роздирають власні пси, із таємничою заявою: «Враги чело́вкы домашній его». Це створює передумови для різноманітних тлумачень, зокрема для того, яке пропонує нам Григорій Сковорода в контексті діалогу «Алфавіт, або Буквар світу».

Третій сенс, або трактування емблеми висловлює також Яків. Він порівнює Актеона із ченцями, які обрали спосіб життя не за своєю природою, адже «не всяк ро́жен к уединенію и умозрѣнію» [19]. Людині, яка не займається фізичною працею і не спілкується з іншими людьми, важко не впасти в «праздність», що, будучи для трудівника відпочинком, як спосіб життя перетворюється на «беса, называемого грусть, тоска, скука». Люди, які стали ченцями, не збагнувши ні свого покликання, ні суті покликання до чернецтва, прирікають себе на страждання, які не здатна полегшити навіть Біблія, бо і її вони не розуміють. Схопившись за соломинку буквализму, вони отримують «месть и клятву потопнаго языка» [20].

У цьому невеличкому уривку Григорій Сковорода через тлумачення емблеми свідомо чи несвідомо зводить її значення до ідей, які були визначальними для нього в той період життя, коли він залишив викладацьку діяльність у Харкові і, власне кажучи, розпочався як філософ. Ці ідеї пов'язані з осмисленням можливості людини жити на самоті. У ранніх латиномовних листах Григорія Савовича до М. Коваленського тема самотності є своєрідною відповіддю як на внутрішні запити Сковороди, для якого надзвичайно важливим був порятунок людської душі від демона нудьги, так і на твердження Аристотеля про те, що людина не може жити поза суспільством (полісом). У трактуванні Сковороди Аристотель стверджує, що бути щасливим на самоті здатний «або дикий звір, або бог» [21]. Сам же Сковорода вважав, що жити самотньо може також філософ. Він був переконаний: лише найвеличніші мужі і мудреці можуть заповнити вбивчу порожнечу самотності рухом своєї власної думки, «розмовою душі, яка мовчки веде розмову сама із собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, літає по високих і широких небесних просторах і ніби бореться, <...> коли душа вільна і відречена від усього, подібно до дельфіна мчить у небезпечному, але не безумному русі» [22]. Утім, щоб бути в змозі насолодитися таким «бенкетом» душі, треба відчутти в собі сродність до цього заняття. Не будучи народженою для усамітнення, людина замість «медового сота» відчує смертельне жало, а замість «жаданих обіймів Діани» – «месть потопнаго языка». Таким чином, центральне місце у цих розмірковуваннях посідають поняття сродності та природи.

Отже, Сковорода розбудовує сенс емблеми у напрямку важливих для нього концептів сродності та невідповідності власній природі. Він використовує зображення і девіз, що походить із емблематичних книг, як ілюстрацію. Відсутність підпису створює умови для подальшої розмови про значення емблеми, яку ведуть персонажі

діалогу. Можна стверджувати, що Григорій Савович використовує образ Актеона як риторичну фігуру для представлення своєї думки. З іншого боку, спосіб «прочитання» емблеми (розгадування окремих елементів для того, щоб далі

перейти до загального сенсу) визначає структуру руху думки в діалозі, тому у тексті Сковороди емблема є її ілюстрацією до філософської думки, і своєрідним шляхом, що формує цю думку.

1. Чижевський Д. Деякі джерела символіки Сковороди // Праці українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. – Прага, 1931. – С. 3–21.
2. Чижевський Д. Філософські твори : в 4 т. / Дмитро Чижевський. – К. : Смолоскип, 2005/ – Т. 1 : Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди. – 2005. – 402 с.
3. Чижевський Д. Українське літературне бароко / Дмитро Чижевський. – К. : Обереги, 2003. – С. 189–225.
4. Zeitschrift für Slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – С. 23–24; Zeitschrift für Slavische Philologie. – 1936. – Bd. XIII. – С. 51–54.
5. Степовик Д. Р. Григорій Сковорода й образотворче мистецтво / Д. Степовик // Образотворче мистецтво. – 1972. – № 6. – С. 26–27.
6. Гузар І. Україна в орбіті європейської мислі: Від Григорія Сковороди до Тараса Шевченка / Ірина Гузар. – Торонто ; Львів : Наук. т-во ім. Шевченка в Канаді, 1995. – 176 с.
7. Масмо на увазі зокрема роботи Маріо Праца, які очевидно стали поштовхом для Д. Чижевського (принаймні він часто на них посилається) і водночас сформуливали дослідження емблематичних книг як окремих векторів гуманітаристики.
8. Див. сайт університету Глазго: <http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/>
9. За Gombrich E. H. Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation / E. H. Gombrich. – Princeton : Princeton UP, 1960. – P. 192–199.
10. Manning J. The emblem / J. Manning. – Reaktion Books, 2004. – P. 14.
11. Eliot T. S. Selected Essays / T. S. Eliot. – Princeton : Princeton UP, 1951. – P. 286.
12. Чижевський Д. Українське літературне бароко / Дмитро Чижевський. – К. : Обереги, 2003. – С. 195–196.
13. Гузар І. Вказ. праця. – С. 18.
14. За логікою нашого викладу і за ієрархією сенсів напрошується висновок, що цей останній сенс, вкладений, як правило, в уста Григорія, і є, на думку Сковороди, найвищий сенс – аналогічний. Утім, це обговорення малюнків може бути також вправою із використання зображень для утворення нових, контекстуальних сенсів. Це може бути сенс, що утворюється від перетину сенсу малюнків із сенсом попередньої розмови.
15. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Причті. Прозові переклади. Листи / Григорій Сковорода. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 237.
16. Там само. – С. 241.
17. Латиніою: In receptatores siccariorum, переклад німецькою: Wider die so sich zu der Landsknecht und Buben Rott gesellen.
18. Латиніою:
 Latronum furumque manus tibi Scaeva per urbem
 It comes, & diris cincta cohors gladiis.
 Atque ita te mentis generosum prodige censes,
 Quod tua complureis allicit olla malos.
 En novus Actaeon, qui postquam cornua sumpsit,
 In praedam canibus se dedit ipse suis.
 Німецькою:
 Der frechen und verwegnen Knecht
 Mit gwerter hand ein unnütz Gschlecht
 Und meist also seystdu alsdann
 Dester Edler im Gschlecht und Stamm
 Dieweil du hast an dich gehengt
 Ein Gottloß Rott, durch miet und schenck
 Sich an ein neuwen Actean
 Welcher da er die Hörner gewan
 Wurd er von seinen eigen Wind [=Hind]
 Zerrissen und gefressen gschwind.
19. Сковорода Г. Вказ. праця. – С. 241.
20. Там само. – С. 242.
21. Там само. – С. 400.
22. Там само. – С. 401.

O. Mezhevikina

THE SPECIAL FEATURES OF USAGE OF EMBLEMATIC IMAGES IN TEXT OF HRYHORI SKOVORODA. ACTEON

The article is dedicated to the theme of usage of figures from Emblem books in philosophical texts of Ukrainian intellectual Hryhori Skovoroda. The books belonging to the genre of Emblem books were something like a vocabulary of images for art and literature in XVI–XVIII centuries. The construction of meaning in texts, that use the images from these Emblem books was based on knowing of context by author and recipient, so in this article we will show a kind of genealogy of meaning of one of such figures – Acteon from the first Emblem book till the texts of H. Skovoroda.